

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» НА УМАНЩИНІ В ХІХ СТ.

Skus O. The article deals with the Jewish question to Uman in the nineteenth century. The features «Pale of Settlement residence of Jews and their communal lifestyle in Uman.

У статті висвітлюється єврейське питання на Уманщині в ХІХ ст. Охарактеризовано особливості «смуги осілості» проживання євреїв та їх общинний спосіб життя на Уманщині. Ключові слова: євреї, смуга осілості, синагога, іудаїзм, община.

Єврейське питання не втрачало своєї актуальності впродовж усієї історії України, починаючи з поділу Польщі. Внаслідок входження українських земель (в т.ч. і Уманщина) до складу Російської імперії, новими підданими стали 1,5 млн. євреїв. З усього населення, яке ввійшло до складу Російської імперії, тільки євреї були обмежені в праві на обрання місця проживання.

На землях історичної Уманщини, окрім корінного населення — православних, проживала велика кількість євреїв, які сповідували іудаїзм. Наприкінці ХVІІІ ст. єврейська община в м. Умані нараховувала 1381 осіб [1], що становило 91% від загальної кількості населення.

Саме етнічна, релігійна свідомість, менталітет єврейського народу створили умови для самозбереження, саморегуляції його суспільного буття, входження в українське суспільство в умовах соціально-економічної та міжнаціональної ворожнечі, етнокультурного геноциду єврейства. Спробуємо простежити роль і місце релігійної організації євреїв Уманщини та їх історико-культурну спадщину.

Дореволюційна історіографія в основному виправдовувала дії самодержавницької влади в Україні, а радянська — намагалася свідомо обійти суперечності і складності історії правобережних міст України [2]. Першими, хто здійснив спробу створення історичної концепції з вказаної проблеми, були представники школи «внутрішньої» історії євреїв Ю. Гесен та С. Дубнов [3]. Високої оцінки заслуговує праця Я. Хонігсмана та А. Наймана «Євреї України» [4], у якій охарактеризовано становище єврейської громади на українських землях. З-поміж спеціальних регіональних досліджень заслуговують уваги публікації В. Чорномиза, в яких автор вивчає соціально-економічне становище євреїв Умані,

висвітлює історію функціонування синагог, молитовних будинків та єврейських шкіл міста [5]. Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що історія організації євреїв України розглядалася під різним кутом зору. Тому, виходячи з цього, актуалізується проблема вивчення єврейського питання на Уманщині в ХІХ ст.

Саме в Уманському повіті була чи не найбільша концентрація євреїв, порівняно з іншими повітами Київської губернії.

На початку ХІХ століття справами євреїв у Російській імперії відав Особливий комітет. З його діяльністю пов'язані перші обмеження прав євреїв, зокрема щодо розселення в сільській місцевості. Як зазначає у своїй статті І. Самарцев, не останню роль у висновках комітету відіграла й особиста позиція його голови міністра юстиції Г. Державіна [6]. В листі до генерал-прокурора Оболянинова він писав: «Важко без гріха й по справедливості когось строго звинувачувати. Селяни пропивають хліб жидам і від цього зазнають нестачу оного...» [7].

У 1804 році було видано «Положення для євреїв», за яким євреї в «смугі осілості» позбавлялися права утримувати шинки, брати оренду і протягом трьох років мали переселитись із села до міста, крім тих, хто займається землеробством. Щоправда, пізніше новий склад Особливого комітету скасував це положення, зазначивши, що все ж таки євреї сприяли економічному розвитку, а причиною злиденного стану селянства було інше [6, с. 21].

На початку ХІХ ст. на Уманщині євреї становили 12,7%, а в м. Умані єврейська людність становила 72% всього населення. Царський уряд проводив дискримінаційну внутрішню політику щодо національних меншин. Євреї були обмежені в природних правах обирати місце проживання. Для них була спеціально виділена «смуга осілості», обмеження якої виражалися в забороні євреям селитися в селах та «деревнях». У смугу єврейської осілості в 1794 році була включена і територія Уманщини [8]. Смуга осілості — це певний феномен російської політики і права, який може розглядатися між прагненням євреїв зберегти традиційний спосіб життя і занепокоєнням державної православної церкви з приводу можливого поширення іудаїзму.

Серед мотивацій смуги осілості головним було питання віросповідання: євреї, що прийняв християнство, звільнявся від будь-яких обмежень, які стосувалися його як єврея. Існування незалежного єврейського загалу, добре організованого в економічному,

мовному чи релігійному плані, по суті, був загрозою для функціонування політики царату.

Але обмеження в смузі осілости не відобразилися змінами на зовнішньому житті євреїв, на релігійно-обрядовій стороні їх побуту. Вони залишилися вірними давнім традиціям свого народу. Життя євреїв регулювалося тільки правилами з Талмуду і настановами рабинів, які фактично були керівниками общини. В містах і селах євреї рідко займалися виробничою діяльністю. Засоби для прожиття здобували орендами, працею в сфері обслуговування та кредитно-фінансового обігу. Тому більшість іудейського населення тяжіло до міст та містечок Уманського повіту, де єврейська громада була особливо значною. Єврейський осередок Умані мешкав компактним поселенням у центрі міста. Часто серед єврейської громади «губилися поодинокі представники слов'янського населення» [9].

З правлінням Миколи I з'явилися нові обмеження прав євреїв, стосувалися вони розселення євреїв у містах. 30 травня 1835 року нове Положення підтвердило «смугу осілости» в Україні: Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівська губернії [10]. Майже в такій площі, з незначними змінами, «смуга осілости» залишалась аж до 1917 року.

На початку 1840-х років з'являються «гетто», тобто міські квартали, в яких мали право селитися лише євреї та й то під «поліційським наглядом».

Слід зазначити, що жоден з нехристиянських народів не привертав до себе такої прискіпливої уваги з боку російської влади, як євреї. Протягом XIX ст. політика російського уряду спрямовувалася на асиміляцію євреїв: смуга осілости, погроми, відсоткова норма (частка євреїв, яка допускалася в навчальних закладах), військова повинність, високі податки. В житті євреїв періоди відносного спокою змінювалися спалахами ненависті, стихійними погромами або новими антиєврейськими законами.

Для регулювання міжконфесійних стосунків між православними та іудеями виходило ряд державних постанов. Одна з них — це імператорський указ про заборону перебування християн у прислузі в євреїв. Православна віра в імперії перебувала під особливим захистом державної влади і поява таких розпоряджень була закономірною.

Архівні документи свідчать про значне поширення найманої праці православних у єврейських господарствах. Так, у 1892 році благочинний церков міста Умані протоієрей Наркіс Олтаржевський відрпортував, подавши поіменний список християн, які перебували у прислужі в євреїв. Всього по місту Умані таких було 256 осіб в 163 єврейських будинках [11].

Однією із серйозних проблем збереження самотності іноетносів в умовах російської асиміляторської політики було залучення іновірців (поляків, євреїв) до православ'я. Саме через православну віру царизм намагався підірвати коріння іудейства, розмити прадавні єврейські традиції, внести розкол у громади, поглинути єврейство слов'янським середовищем. Ефективними засобами асиміляції євреїв було вихрещення їх у православ'я, всляке стимулювання цього соціального явища.

Вихрещення євреїв відбувалося у найбільших православних храмах, за участю найвідоміших, найавторитетніших православних священиків. До обряду релігійні діячі знайомили євреїв з основами православної віри, із православними звичаями, традиціями, обрядами, перевіряючи їхню морально-психологічну готовність для переходу до християнства, як того вимагали урядові циркуляри.

Основними мотивами такого переходу було бажання отримати певні привілеї, позбутися недовіри та утисків з боку офіційних органів і місцевого населення, відчуті соціальну справедливість тощо. Одним словом, вихрещення давало євреєві більше моральних, аніж матеріальних, стимулів. Вихрещений єврей значно змінював звичаї, втрачав етнокультурну самотність, частково або й повністю асимілювався.

У вихрещенні євреїв царизм вбачав усунення вічних протиріч між іудейством та християнством. Великодержавний російський шовінізм не міг змиритися з тим, що єврейський іудаїзм протягом кількох тисячоліть проповідував ідею «обраності єврейського народу і дане Богом» право на Землю обітовану. Найбільше непокоїли шовіністів щирі почуття стародавнього єврейського народу до своєї іудейської віри.

Багато євреїв виявляли бажання прийняти християнську римокатолицьку віру. Офіційні представники російської влади, в свою чергу, намагалися зробити усе можливе, аби особи іудейського віросповідання не приймали цієї віри, а переходили до православ'я [12].

У січні 1859 р. Київський військовий генерал-губернатор своїм листом зобов'язав цивільних губернаторів краю до збору

інформації про євреїв, які мають намір перейти від іудейства до християнства. Відкритий збір інформації часто викликав різні тлумачення, чутки, лякав людей, адже вони не завжди знали, для чого вона потрібна. Поліція та жандарми отримували відомості від християнського населення, духовенства. З'ясовувалися моральні, духовні, ідейні якості осіб, що переходили чи хотіли перейти до християнства [12, с. 105].

За перехід від іудейської віри до християнської казначейством передбачалася грошова винагорода, — переважно сума розміром 25 срібних рублів. Для прикладу наведемо рапорт православного священика Григорія Токаревського — благочинного 5-го округу Уманського повіту про вихрещених із іудейської в православну віру в 1891 році:

по с. Воронному Уманського повіту — Білоцерківська міщанка-єврейка Еся Юхелева Кравцова, названа в святому хрещенні Анною, і син її 8-річний Хаїм Гершков Молдаванський, названий Самсоном;

по с. Кутах Уманського повіту — міщанка-єврейка Ханна-Іта Дудева Лінецька, 17 років, названа в святому хрещенні Анною Миколаївною, оскільки 10 лютого 1891 року вийшла заміж за Прову Ковтуна із с.Кути [13].

Перехід до християнства був складним і неоднозначним процесом, адже не просто було залишити кагальну громаду, яка регулювала особисте життя, трудову діяльність, визначала соціальне становище, була гарантом етнічного та суспільного захисту єврея. Кагал був визначальним у всіх колізіях життєдіяльності єврейської родини, а орієнтиром й ідейним підґрунтям усього способу його життя була іудейська віра.

У містечку Ладижинка згідно з ревізією 1847 р. «Ладижинська єврейська община» нараховувала 754 осіб, а за переписом населення 1897 року з 3722 жителів містечка 1173 душі були євреями [14]. Тальнівська єврейська община складалася з 1807 осіб, а через 50 років — серед 9610 жителів 5452 були євреї, які мали приватне чоловіче єврейське училище [15]. Букська єврейська община нараховувала 1182 осіб, і до 1897 року зросла в два рази і налічувала з 2298 євреїв [16].

В другій половині XIX ст. в м Умані іудеї становили 72,1%, а в повіті — 15,4% від усіх мешканців повіту [17]. В 1904 році в Уманському повіті діяло 6 синагог, 22 молитовні будинки і 12 молитовних шкіл. Молитовні школи функціонували при си-

нагогах, були й приватні — безпосередньо в будинках євреїв Ботштейна, Геренштейна, Нусі Литовського, Сруля Сквирського [18]. Отже, єврейське населення Уманщини скупчувалося переважно в повітовому центрі та містечках повіту (Буки, Покотилово, Тальне, Іваньки, Ладизинка, Торговиця, Дубова, Антонівка) з їхніми синагогами, молитовними будинками та молитовними школами.

У рішучому захисті іудейської віри, етнічної єдності була сила єврейського народу, яка не згасала тисячоліттями, вела і, врешті-решт, вивела на шлях до власної державності.

1. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани / В. Чорномиз — Умань, 2002. — С. 9.

2. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII — поч. XX ст. в російському законодавстві. — К., 1998. — С.4.

3. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записка в Государственную думу // Толстой И., Гессен Ю. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России. — СПб.: Общественная польза, 1907. — С. 6–135; Дубнов С. М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Восход. Журнал учено-литературный и политический. — 1891. — № 4–9. — С. 1–91.

4. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса; Международный соломонов ун-т / Ф.Я. Горовский (ред.). — К., 1993. — 176 с.

5. Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани.: ил. — В вых. данных — место издания: Одесса; його ж. Еврейское наследие Умани. — Умань, 2002. — 42 с.: ил. — В вых. данных — место издания: Одесса.

6. Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1994. — №4. — С. 21.

7. Гессен Ю. О жизни евреев в России. Записки в Государственную Думу. — СПб., 1906. — С.31.

8. Киевская губерния // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. IX. — С. 510.

9. Перерва В.С. Православне Надросся у ХІХ столітті. — 1 вид. — Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. — С. 166.

10. Полное собрание законов. — Т. X. — № 8054.

11. Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України). — Ф. 127. — Оп. 1023. — Спр. 467. — 23 арк.

12. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. — Хмельницький, 2005. — С. 103.

13. Див.: ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1023. — Спр. 441. — Арк. 24.
14. Ладыжинка // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. X. — С. 6.
15. Тальное // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. XIV. — С. 726.
16. Буки // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. — Т. V. — С. 78.
17. Кузнець Т.В. Єврейське населення Уманського повіту в XIX столітті // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія. Збірник наукових праць. / За заг.ред. проф. П.С. Григорчука / — Вінниця, 2003. — С. 27–34.
18. Див.: Державний архів Київської області. — Ф. 1. — Оп. 331. — Спр. 123. — Арк. 19–32.